

In: Peter KÓNYA / Annamária KÓNYOVÁ (ed.), *Od reformácie po založenie cirkvi. K 400. výročiu synody v Spišskom Podhradi = A reformációtól egyházalapításig. A Szepesváraljai Zsinat 400. évfordulójára*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2015. 97-129. ISBN 978-80-555-1332-4

CSEPREGI Zoltán:

HÁLÓZATOSSÁG KÖZÉP-EURÓPA REFORMÁCIÓJÁBAN 1540-1610: A WITTENBERGI ORDINÁCIÓS ANYAKÖNYVEK VIZSGÁLATA ALAPJÁN

Connections during the Reformation of Central Europe 1540-1610: Examining the Wittenberg Ordination Registers

This study explores the ways of Protestant clergy and teachers as well as the ways of inviting of the preachers. Recent investigations have pointed out the “external” character of the clergy, its social and cultural diversity from the community of believers. Considering the fact it is not at all surprising, even spatial mobility of clergy is a natural phenomenon. In this system however, protrude the local careers and those persons who tried to preach in their own homeland. This mobility characteristically emphasizes the fact that the usual career of the examined people (student – school rector – pastor) changed the province at least once. The movement is proportionally bidirectional. From Hungary there was sent as much ecclesiastical intelligence into the neighboring provinces, as it was sent to back to Hungary. The phenomenon of small borders was enhanced by the fact that inside and outside the boundaries people spoke the same language. Differences in the Slavic languages used in the region and German dialects ranged in the sphere of mutual understanding. There are Hungarian persons sporadically in the ordinal registers from the 40s of the 16th century, from the 60s they explicitly include detailed biographies. The students of the second half of the 16th century had to overcome great distances.

<97> I. Hálózat

A Közép- és Közép-Kelet-Európából ordinációjukra Wittenbergbe érkező jelöltek jelensége első látásra valamiféle centrum–periféria modellt idézhet emlékezetünkbe, melynek az egyetemi város volna középpontja, a peremen pedig a lelkészjelölteket meghívó és felavatni küldő egyházközségek helyezkednek el.¹ Az érintettek önéletrajzait olvasva viszont az a benyomásunk <98> erősödik meg, hogy – legalábbis bizonyos korszakokban – ez az ún.

¹ Rövidítések: AAV 1-3 = *Album Academiae Vitebergensis*. 1: 1502-1560. Tauchnitz, Leipzig, 1841. 2: 1560-1602. Niemeyer, Halle, 1894. 3: *Indices*. Niemeyer, Halle, 1905; DEUTSCH = DEUTSCH, George: *Die mährischen evangel. Kirchengemeinden und ihre Seelsorger in der Reformationszeit. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 9 (1888) 145-174; ELEM I/1 = *Evangélikus lelkészek Magyarországon*. I: *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. Összeáll. CSEPREGI Zoltán. I/1: A-L. MEDİT, Budapest, 2014; GRÜNBERG = GRÜNBERG, Reinhold: *Sächsisches Pfarrerbuch. Die Parochien und Pfarrer der evangelisch-lutherischen Landeskirche Sachsen 1539-1939*. 1-2. Mauckisch, Freiberg, 1939-1940; Gymn = REZIK, Ján – MATTHAEIDES, Samuel: *Gymnaziológia. Dejiny gymnazii na Slovensku*. Ed. Vladislav Ružička. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava, 1971; MEEE = *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek*. I. Szerk. PRÓNAY Dezső – STROMP László. Hornyánszky, Budapest, 1905; RMNy = *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1-4: 1473-1670. Szerk. BORSA Gedeon et alii. Akadémiai, Budapest, 1971-2012; RMSz = *Régi magyarországi szerzők: RMSZ*. I: *A kezdetektől 1700-ig*. Szerk. WIX Györgyné – P. VÁSÁRHELYI Judit. OSzK, Budapest, 2008; SBS = *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*. 1-6. Zost. Augustín MAŤOVČÍK. Matica slovenská, Martin 1994; SZÖGI = SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526-1700*. ELTE Levéltára, Budapest, 2011. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.); WAGNER = WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*. I: *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1.); WO 1-2 = BUCHWALD, Georg: *Wittenberger Ordiniertenbuch*. 1-2: 1537-1572. Wigand, Leipzig, 1894-1895; WO JGPÖ = BUCHWALD, Georg: *Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordiniertenbücher seit dem Jahre 1573. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 16 (1895) 29-34, 176-202; 17 (1896) 25-63, 157-186; 18 (1897) 56-72, 239-258; 19 (1898) 111-126; 21 (1900) 113-128; 23 (1902) 183-203; 24 (1903) 78-96, 236-263; WO V. = *Ordiniertenbuch*, Bd. V., Archiv der Stadtkirchengemeinde Wittenberg, 1590-1606 (kézirat).

„központ” nem játszik kitüntetett szerepet kapcsolatrendszerükben, sokkal inkább más városok. Ha hálózathoz szeretnénk hasonlítani a szóban forgó személyek függőségi és kapcsolati viszonyait, akkor ebben elsősorban a horizontális elrendeződést kell kiemelnünk. A jelöltek számára ugyanis a következők jelentik a legmeghatározóbb viszonyulási pontokat:

- az iskolai tanulmányok (ezen belül pedig inkább a tartós középfokú, mint a rövidebb idejű egyetemi tanulmányok);
- az anyanyelvi és népnyelvi viszonyok;
- és a rokoni kapcsolatok (ez a felsorolás egyben fontossági sorrendet is jelez).

Az iskolázás témájában ugyan általában a mester–tanítvány viszony fogalmazódik meg kimondottan, de elszórt adatok a diáktársi kapcsolatok szerepére is utalnak. Az anyanyelv jelentőségére az a kitüntetett figyelem vonzza tekintetünket, melyet a soknemzetiségű tartományok (Szilézia, Morvaország, Észak-Magyarország, Erdély) változatos nyelvszigetei egymás iránt tanúsítanak. Hiszen az egész Elba és Duna közti régió keresztül-kasul könnyedén bejárható, akár német, akár magyar, akár valamilyen szláv ajkúak számára, szinte Wittenbergtől Brassóig. Ebben fontos szervező tényezőnek tűnik a <99> feltételezhető rokoni kapcsolatrendszer, a közép-kelet-európai városi és mezővárosi polgárság több irányban átjárható szövete.² A családi szempontok érvényesülését pedig a kialakulóban lévő lelkészdinasztiák esetében tudjuk pontosan kimutatni.

Igen összetett, soktényezős rendszerről van szó tehát, melynek felekezeti vezérelve és wittenbergi kötődése ugyan letagadhatatlan (hisz az érintettek életrajzának közös pontja, hogy evangélikus lelkészavatásban részesültek Wittenberg városában), ez mégsem ír felül egyéb értékrendeket. E lelkészjelöltek olykor a cseh testvérek vagy a reformátusok iskoláit látogatták (s nem mindig teszik magyarázólag hozzá: „a nyelv kedvéért”, amikor például Patak, Debrecen vagy Eger felé fordulnak), kivételesen még állást is vállalhattak ezekben, és nem dőlt össze a világ. A wittenbergiek eleinte megpróbálták kontrollálni a papi életpályákat, igyekeztek beleszólni a helyi káderproblémákba, a lelkészutánpótlás kérdésébe, de valamivel Melanchthon halála után (1560) feladták ezt az igényüket, a feladat egyszerűen túlnőtt rajtuk. Ennek csak rituális kerete maradt náluk, a vizsgáztatás felelőssége és az ordináció szertartása, továbbá – a mi nagy szerencsénkre – mindennek adminisztrációja. A felkészítés, a kiválasztás és a döntés folyamata viszont decentralizálódott, a helyi közösségek és kisebb regionális szervezetek üggye lett.

II. Kishatárforgalom

Az ordinációs bejegyzésekben a protestáns lelkészek és tanítók útvonalait, a papkeresés módszereit vizsgálom.³ A „kishatárforgalom” alcím jelzi egyrészt a kétirányú mozgásokat, másrészt azt, hogy a papválasztás során fontos szempontként merült fel a közelség: papot lehetőleg a szomszédból volt érdemes hozni, s például a Szepességből nézve Selmecebánya, Teschen és Krakkó egyaránt szomszédos városok voltak.

² CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Balassi, Budapest, 2013. (Humanizmus és reformáció 34.) 171-172.

³ Vö. JAKUBOWSKI-TIESSEN, Manfred: Wege ins Pfarramt. Pfarrerberufungen in der Frühen Neuzeit. In: Jakubowski-Tiessen, Manfred (Hg.): *Geistliche Lebenswelten: zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Geistlichen in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Wachholtz, Neumünster, 2005. (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 37.) 97-115.

A legújabb kutatások felfigyeltek a papság „kívülálló” voltára, a hívek társadalmától való szociális, kulturális különállásukra.⁴ Ezt figyelembe <100> véve egyáltalán nem meglepő, sőt természetes jelenség a lelkészek térbeli mobilitása.⁵ A rendszerből éppen a helyi karrierek lógnak ki, azok a személyek, akik saját hazájukban próbálnak profétálni.⁶ Az életrajzok elemzése során ezért az alábbiakban erre a szempontra is figyelmet fordítok.

1537 és 1572 között (Buchwald kétkötetes forráskiadásában⁷) 164 magyarországi vonatkozású bejegyzést találunk, ezek alapján közlök itt egy gyorseszettet a Magyarország, Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia közötti egyházi munkavállalói mobilitásról. Magyarországra vonatkozóan 1540-től kezdődnek az ordinációs feljegyzések, 1562 után pedig kifejezetten részletes és terjedelmes önéletrajzokat tartalmaznak. Hangsúlyozom, hogy az iskolai peregrinációt egyelőre nem veszem figyelembe, ez ugyanis, mint látni fogjuk, az egész vizsgált mintában általános jelenség.

Hazánk és Szilézia között az esetek 13 %-ában került sor határátlépésre, s pontosan ugyanez az aránya a cseh-morva területek és Magyarország közötti mozgásoknak. Ez a mobilitás jellemzően azt takarja, hogy a vizsgált személy szokványos karrierje során (diákból iskolamester, majd lelkész) legalább egyszer tartományt váltott. Mivel többszörös váltások is akadnak, érdemes külön kimutatni, hogy a magyar-morva-sziléziai régió belüli mozgások aránya összesen 25 %, s az esetek 12 %-ában legalább kétszeri határátlépésre is sor kerül. A közlekedés ebben az időszakban kiegyensúlyozottan kétirányú. Magyarország hozzávetőlegesen ugyanannyi egyházi értelmiségit küldött a szomszédos tartományokba, mint amazok ide.

Tanulságos összehasonlításként megadom más területekkel való hasonló cserekapcsolatok arányát is. Hazánk és Szászország viszonyában ez 4 %, a sziléziai vagy cseh-morva adatnak csupán töredéke annak ellenére, hogy jelen statisztika magyarországi fiatalok szászországi lelkészavatásait elemzi egy szászországi forrás alapján. De még ettől is messze elmarad az ausztriai <101> (ez itt mind Alsó-Ausztria) vagy a balti térségbeli (Dancka és Poroszország) határátlépések aránya, 2-2 %.

⁴ GOODALE, Jay: Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit. *Historische Anthropologie* 7 (1999) 197-211; KAUFMANN, Thomas: The Clergy and the Theological Culture of the Age: The Education of Lutheran Pastors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Dixon, C. Scott – Schorn-Schütte, Luise (ed.): *The Protestant clergy of early modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003. 120-136; PTASZYŃSKI, Maciej: Pietas i sapientia? Wykształcenie pastorów w Księstwach Zachodniopomorskich w latach 1560-1618. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 49 (2005) 35-61 [részletes absztrakttal].

⁵ RIEGG, Ernst: *Konfliktbereitschaft und Mobilität: die protestantischen Geistlichen zwölf süddeutscher Reichsstädte zwischen Passauer Vertrag und Restitutionsedikt*. DRW-Verl. Weinbrenner, Leinfelden-Echterdingen, 2002. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 43.); PTASZYŃSKI, Maciej: Prediger seyn mit jhrem Ampte etwas der Welt kützel? Soziale Herkunft, Bildung und theologisches Selbstverständnis der evangelischen Geistlichkeit in den Herzogtümern Pommern. In: Schorn-Schütte, Luise (Hg.): *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit, Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen gelehrten Bürgertums*. De Gruyter, Berlin, 2010. 69-104.

⁶ VOGLER, Bernard: Rekrutierung, Ausbildung und soziale Verflechtung: Karrieremuster evangelischer Geistlichkeit. *Archiv für Reformationsgeschichte* 85 (1994) 225-233; SCHORN-SCHÜTTE, Luise: *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit: Deren Anteil an der Entfaltung frühneuzeitlicher Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel, der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig*. GVH, Gütersloh, 1996. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 62.).

⁷ WO 1-2. Digitalizálva elérhető a Magyar Evangélikus Digitális Tárbán: <http://medit.lutheran.hu>.

Ján Kvačala 1935-ben valamiféle nemzeti mérleget felállítva úgy látta, hogy Szlovákia ugyanannyi papot adott más tartományoknak, amennyit kapott tőlük.⁸ Ha lehántjuk erről a kijelentésről a történetietlen, de a nemzeti önigazolási szempontjából kulcsfontosságú etnikai megközelítést, akkor fenti felmérésünk alapján a tétel feltétlenül megáll. A papság forgalma terén az export és az import hozzávetőleg kiegyenlítették egymást.

A kishatárforgalmat az is elősegítette, hogy a határok innenső és túlsó oldalán ugyanazokat a nyelveket beszélték, a németet és egy a forrásokban többnyire csehnek vagy vendnek nevezett szláv nyelvet, ezeken a nyelveken kellett a keresett papoknak prédikálniuk. A régióban beszélt szláv nyelveken (és német dialektusokon) belüli különbségek a kölcsönös megérthetőség határain belül mozogtak. Egyetlen „vend” vagy „tót” prédikátor sem tiltakozott, ha meghívást kapott valahova „cseh” vagy „lengyel” papnak.⁹ Hogy mégis adódhattak olykor nyelvi nehézségek, áthidalandó nyelvjárási különbségek, abból értesülünk, hogy a hívek időnként elégedetten dicsérték papjuk „érthető” beszédét.¹⁰ A Jagellók cseh-magyar kettős királysága is hozzájárult ahhoz, hogy az egyházi középrétegben (városi plébániák, káptalanok) már a késő középkorban elfogadottá váltak a határátlépések, az emitt kezdett, majd amott folytatott karrierok.¹¹

Erdélyi Gabriella meglehetősen színes képet fest a Vatikáni Levéltárban megőrzött iratok alapján a késő-középkori Magyarország iskolázási viszonyairól. Színvonalas falusi kisiskolák, az országos léptékű diákmozgások és ifjúsági szubkultúra. Rengeteg diák szerepel a római kérvények elbeszéléseiben: iskolában lakó kisdíákok, vándorló nagydiákok. Ezekből az adatokból kibomlik a késő-középkori Magyarország falusi plébániai iskolahálózata, melyre vonatkozó okleveles adataink alig maradtak fenn.

Az utazó diákok ugyanakkor iskolai mobilitásról is tanúskodnak, arról a körülményről, hogy egy falusi iskola, egy falusi tanító híre akár száz <102> kilométernyi távolságból is toborozhatott hallgatóságot.¹² Azért tartom figyelemreméltónak ezt az eredményt, mert a belföldi mobilitás és peregrináció falusi-mezővárosi szintű késő-középkori gyakorlata feltűnő párhuzamosságot mutat azokkal a mintegy két nemzedékkal későbbi adatokkal, melyek az alább ismertetett protestáns lelkészavatási életrajzokban maradtak fenn. A 16. század második felének diákjai is nagy távolságokat tettek meg (és nemcsak kifejezetten az egyetemjárás értelmében).¹³ A népszerű városi iskolák mellett nagyon sok az életrajzokban a mezővárosi helyszín, de olyan apró falvakban működő iskolák is keresettek lehettek, melyek lokalizálása ma nehéz feladatot jelent. A késő-középkori és a kora újkori források egymás mellé téve rávilágítanak e magatartásminták folyamatosságára (legyen szó római zarándokokról a még sértetlen vagy protestáns prédikátorjelöltekről a már részekre szakadt királyság területén), egyben kölcsönösen igazolják a belőlük levonható következtetéseket.

⁸ KVAČALA, Ján: *Dejiny reformácie na Slovensku*, Tranoscius. Lipt. Sv. Mikuláš, 1935. 65; Vö. SOBOTÍK, Bohumil: *Východoslovenské ordinace 1614–1741 a české země*. Materialová studie. Krajské Nakladatelství, Ostrava, 1958.

⁹ A Felső-Sziléziában vagy Sárosban beszélt szláv nyelvjárásról a szlavisták máig vitatkoznak, hogy melyik irodalmi nyelv nyelvjárásának tekinthető, ezért ma a jelenlegi országhatárok döntik el, hogy Troppauban (Opava CZ) valaha csehül, pár kilométerrel odébb Oppeln-Ratiborban (Opole, Racibórz PL) lengyelül, Sáros északi részén pedig szlovákul beszéltek.

¹⁰ A jägerndorfi polgármester, a tanács és az egész község Brandenburgi Györgynek a budai Johannes Kresling prédikációjáról. Jägerndorf (Krnov CZ), 1536.03.25. CSEPREGI 2013. 408-409.

¹¹ KÖBLÖS József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. MTA TTI, Budapest, 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12.).

¹² ERDÉLYI Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Libri, Budapest, [2011]. 81-91.

¹³ A szlovák anyanyelvűek szívesen mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más közeli német polgárságú városokba (pl. Morvaiglóra, Jihlava CZ), a magyarok pedig Erdélybe, vagy akár a Hódoltság területére.

III. A forráskorpusz

A régió evangélikus lelkészjelöltjei, ha meg akarták spórolni a hosszú és drága wittenbergi utat (jóllehet ezen általában nem takarékoskodtak), akkor a sziléziai Briegben (Brzeg PL) nyerhettek papszentelést. Sajnos a briegi ordinációs regiszter tízévnyi adat kivételével (1564-1573) elveszett, de így is sok magyarországról tudjuk, hogy itt avatták őket lelkésszé.¹⁴ A briegi anyakönyv szűkszavúan általában a jelölt nevét, származási helyét, az avatás időpontját és a célállomást közli, azaz azt a gyülekezetet, mely a jelölt számára meghívólevelet állított ki. Mindig megadja természetesen a felavatást végző <103> szuperintendensnek vagy helyettesének nevét és titulását is, ennek azonban jelen vizsgálatban nincs jelentősége.

A briegi regiszterhez hasonló tömör adatsor maradt fenn az anhalti Zerbstből, szórványosan ebben is előfordulnak magyarországiak.¹⁵ A vizsgált korszakban elő-előfordult még hazai jelöltek ordinációja Grazban a 16. század végéig fennálló stájer szuperintendencia révén,¹⁶ névsorokkal viszont innen nem rendelkezünk.

Majdnem hiánytalanul fennmaradtak a wittenbergi ordinációs anyakönyvek,¹⁷ melyekből az 1537 és 1572 közötti mintegy 3000 bejegyzést Georg Buchwald két nyomtatott kötetben adta ki.¹⁸ Az első negyedszázad adatai ugyanazt a takarékos sémát követik, melyet a briegi listával kapcsolatban ismertettem: jelölt neve, származási hely, úti cél, dátum. De 1562-től kezdve itt már a felavatottak rövid sajátkezű önéletrajza, tanulmányi előélete, szakmai pályafutása is olvasható (természetesen az avatás időpontjáig), így könnyen nyomon követhető az érintettek idevezető útja.

Az anyakönyv harmadik kötete 1564-ben a következő útmutatást adja az életútjukat saját kezűleg bejegyző jelölteknek:

„Az ebben az egyházban felavatottak saját kezűleg írják be a következőket ebbe a könyvbe:

I. Keresztnév, családnév, származási hely.

II. Röviden sorolják fel, mely egyetemeken vagy iskolákban és meddig tanultak.

¹⁴ SOFFNER, Johann: Ein Brieger Ordinationsregister aus der Zeit von 1564-1573. *Zeitschrift für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 31 (1897) 289-310. Az ebben a névsorban szereplő lelkészjelöltek többsége, 96 személy magyarországi (vö. a Löcséről Briegbe érkezett lelkészjelölteket: KATONA, Tünde: *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungsförderung in der Zips des 16. Jahrhunderts*. Oldenbourg, München, 2011. (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 41.) 184, 232, 238, 245, 282). Ugyanebben az évtizedben a Wittenbergben lelkésszé avatott magyarországiak száma csupán 52, a briegi mennyiségnek alig több mint fele: MEEE 22-48! Valentinus Hortensius szepesi 24-városi esperes 1582-ben hangsúlyozta, hogy a szepesi prépost elismerte a briegi papszentelést (neque ordinationem Brigensem improbavit), 1583-ban pedig ugyanő szintén a prépost előtt azt vallotta, hogy papjait részben Wittenbergben, többségüket azonban Briegben avatták föl (nos sicut confessionis nostrae, ita et ordinationis non pudere, et alios Vittenbergae, per plures vero Brigae in publico coetu a viris piis et doctis ordinatos esse). *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. 2. Ed. BUNYITAY Vince et alii. Szent István Társulat, Budapest, 1904. 438-439.

¹⁵ BECKER, Heinrich: Böhmische Pastoren in Anhalt ordiniert 1583-1609. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 17 (1896) 72-95, 129-156; 18 (1897) 73-87. Zerbstben elsősorban cseh gyülekezetek számára avattak lelkészeket, de 1620 után közülük sokan Magyarországra visszatérve itthon folytatták pályájukat.

¹⁶ Pl. a Harkára meghívott Johannes Capeller (1584), vagy a Bártfára meghívott Severinus Sculteti (1591).

¹⁷ Mai lelőhelyük: Archiv der Stadtkirchengemeinde Wittenberg. Az első kéziratkötet címe: Verzeichniss derer Christlichen Persohnen die von Jahr 1537. biss 1560. in Hissiger Stadt- und Pfar-Kirche zum Priester Amt sind ordinirt und Eingeseegnet worden.

¹⁸ WO 1-2.

III. Ha iskolákban vagy másutt nevelték az ifjúságot, e szolgálat helyét és idejét is jegyezzék fel.

IV. Különösen pedig meghívásuk helyét, országát és az adott egyházban elnyert állás szintjét adják meg.

V. Azt is jelezzék, kiktől hoztak igazolást magukkal meghívásukról és erkölceikről.”¹⁹

<104> A későbbi kötetek is szinte szó szerint ezt az eligazítást ismétlik meg a vizsgált korszak végéig.

A wittenbergi lelkészjelöltek nagy része természetesen a helyi egyetemen tanult, de sokan kizárólag az ordináció kedvéért vállalták a hosszú utat, még abban a korban is, mikor jóval közelebb, Grazban vagy Briegben is kérhették volna felavatásukat. Ugyan az egyetem jó hírét a hitviták a század utolsó évtizedeiben megtépázták, de ez a wittenbergi ordináció rangját szemlátomást nem érintette, lelkészjelöltek még akkor is tömegével érkeztek, amikor a diákok már el-elmaradoztak.

A wittenbergi városi templom egy külön helyiségében (*Ordiniertenzimmer*) őrzött anyakönyvekből a 18. századtól kezdve többen is kivonatolták a magyarországi személyekre vonatkozó adatokat, e kéziratokat felhasználta mind Johann Samuel Klein a maga életrajzi lexikonában,²⁰ mind Bartholomaeides János László a wittenbergi magyarokról írt máig nem helyettesíthető könyvében.²¹ Ám ahogy a kivonatos másolatok nem voltak hiánytalanok és hibátlanok, úgy a rájuk támaszkodó kézikönyvek is csak tovább népszerűsítették a félreolvasásokat és a tollhibákat.²² A magyarországi másolatok használhatóságának pontos felismerésében és értékelésében sokat segített, hogy Stromp László az előző századfordulón összeolvasta a hazai kézírathagyományt a Buchwald-féle tudományos kiadással, azaz az általa közölt anyagnak mintegy a felével – rámutatva számos kihagyásra, fantomszemélyekre, értelemtorzító elírásokra.²³

A mostani elemzés szempontjából legértékesebb segédeszköz egy folyóiratban megjelent cikksorozat. Két kötetének megjelenése után Buchwald a *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* hasábjain közölte az 1572 utáni anyakönyvekből az akkori

¹⁹ „Ordinati in hac Ecclesia haec sua manu huic libro inscribant:

I. Nomen, cognomen, Patriam suam.

II. Paucis indicent, in quibus Academijs aut scholis, et quandiu sint versatj discendí causa.

III. Si pueritiae in scholis aut alibi seruiuerunt, eius quoque ministerij locum et tempus connotent.

IV. Praecipue vero exprimant locum vocationis et ditionem et gradum, quem obtinebant in illa Ecclesia.

V. Significant etiam, a quibus testimonia de vocatione et moribus suis attulerint.” WO 2, 41. old.; MEEE 23.

²⁰ KLEIN, Ioannes Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn*. 1-3. Leipzig–Ofen–Pest, 1789-1873.

²¹ BARTHOLOMAEIDES, Ioannes Ladislaus: *Memoriae Vngarorum qui in alma condamniversitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Trattner, Pesth, 1817.

²² Bartholomaeides valószínűleg az eredeti anyakönyveket tanulmányozta. A Stromp által kiadott kivonatok készítője a Wittenbergben 1772-ben megfordult Lányi Mátyás volt. Klein egy ettől eltérő kéziratot használt, melynek Schulek József-féle másolata megtalálható az Evangélikus Országos Levéltár AGE, V. 54:1-95 jelzete alatt. A hibák továbbörökítésében nagy szerepe volt Klanicza Márton és Hornyánszky Viktor sokat forgatott, a 18. században íródott és a 19. században kiadott gyülekezettörténeteinek: KLANICZA, Martinus: *Fata Aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensem*. In: Fabó, Andreas (ed.): *Monumenta ev. Aug. conf. in Hungaria historica*. 3. Osterlamm, Pest, 1865. 1-354; *Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn*. Mudrony Bohuslav, Bobok György predikátorok és Hornyánszky György rektor kézíratos művének felhasználásával kiadja HORNÝÁNSZKY Viktor. 2. kiad. Hornyánszky, Pest, 1867.

²³ MEEE 1-147. Digitalizálva elérhető a Magyar Evangélikus Digitális Tárbán: <http://medit.lutheran.hu>. Caspar Lugislandt bejegyzéséből (1550) a másolók teremtették meg Caspar Cappislanus és Caspar Kosparg alakját, Gallus Klaczko neve (1572) pedig Paulus keresztnévvel és Maczko családnévvel is előfordul.

Osztrák-Magyar Monarchia <105> területét érintő adatokat.²⁴ 1903-ban a 11. folytatás sajnos – az 1601. évnél – ugyan *Fortsetzung folgt* megjegyzéssel, de mégis folytatás nélkül megszakad. Ez a 679 életrajzot tartalmazó válogatás azért is jelentős, mert 1) szemben az 1562 előtti tömör bejegyzésekkel itt már valódi önéletrajzokat olvasunk, 2) szemben a 18. századi kéziratos másolatokkal itt nemcsak magyarországi születésű, hanem a szomszédos tartományokból való személyek is megjelennek, akik a korszakra jellemzően megtalálták az utat Magyarországra, 3) ebből a korszakból már hiányoznak a hagyományosan külön vizsgált és vizsgálandó erdélyi szászok, viszont annál intenzívebb a szlovák evangélikusok és a cseh-morva testvérek közötti kétirányú átjárás, 4) a szövegközlés megbízhatósága vitán felül áll.

A tanulmány címében is szereplő 1610-es korszakhatárt az indokolja, hogy a zsolnai zsinat rendelkezése alapján ekkor kezdenek nagy számban lelkészjelölteket felavatni Magyarországon és ekkor kezdik el hazánkban is wittenbergi mintára vezetni az ordinációs anyakönyveket. Ez a kettős változás azzal járt, hogy Wittenbergben lényegesen megritkultak a Magyarországról érkező jelöltek, és az itteniek ordinációit rögzítő iratanyag már nagyrészt hazai földön keletkezett. E körülmények logikus következményeként a wittenbergi kötetek kéziratos kivonatai 1610-ben megszakadnak és Stropk László kiadása is természetesen csak eddig tarthat. A korszakhatár tehát egyszerre van tekintettel a reáltörténetre, a forrásadottságokra és a szövegahagyományra.

A vizsgált korszak utolsó évtizedének adatai mégsem problémátlanok. Hogy jelentősen áthidaljam az 1601 (ameddig Buchwald megbízható közlései rendelkezésre állnak) és 1610 közötti hézagot, kimerítő vizsgálat alá vettem a wittenbergi matrikula 1590-től 1606-ig tartó V. kéziratkötetét és ez alapján javítottam és egészítettem ki a magyarországi kivonatokat.²⁵ Ahogy a korábbi időszakra vonatkozó tapasztalatok alapján sejteni lehetett, a 18. századi kivonatók igen felületesen jártak el, szinte csak a magukat Ungarusnak vagy Pannonusnak besoroló személyeket írták ki az anyakönyvből. A legbántóbb figyelmen kívül hagyás annak a szászországi Peter Zablernek az átugrása, akit 1601-ben egyenesen Kassára ordináltak,²⁶ és nemcsak maga lett ötvárosi szuperintendens, hanem szabályos dinasztia származott tőle, úgyhogy a kivonatók is valószínűleg kortársai lehettek egy Zabler-püspöknek.

1607-től 1610-ig sajnos csak a Stropk-kiadásra tudtam támaszkodni, ezért az erre az utolsó három évre vonatkozó megállapításaimat magam is bizonyos fenntartással kezelem. Ha újra eljutok a wittenbergi levéltárba, <106> igyekszem az előbbihez hasonló összeolvasást elvégezni az anyakönyv VI. kötete alapján.

IV. A lelkészjelöltek földrajzi mobilitásának korszakolása életrajzaik statisztikája alapján

Az 1540-1610 közötti három nemzedék egyben három korszakot, utánpótlási modellt, iskolázási stratégiát képvisel.²⁷

Ezek részletes ismertetése elé azonban néhány módszertani megjegyzés kívánkozik. A vizsgált hét évtized adatainak kvantitatív összevetése nincs híján kihívásoknak és problémáknak, ezért tudatosítanunk kell magunkban a zavaró hatásokat és a források

²⁴ WO JGPÖ. Digitalizálva elérhető a Magyar Evangélikus Digitális Tárbán: <http://medit.lutheran.hu>.

²⁵ WO V. Ezt a kötetet egy korábbi kutatás során a Lipcsei Egyetem Egyháztörténeti Intézete digitalizáltatta, így könnyen rendelhető belőle másolat. Mivel a helyszínen nem áll rendelkezésre megfelelő technika, további kötetek reprográfija igen idő- és költségigényes lett volna.

²⁶ WO V. 552/685; RMSz 912.

²⁷ A statisztikai vizsgálatba összesen 472 Magyarországon megfordult (idevalósi vagy ide érkező) lelkészjelölt bejegyzését vontam bele. Az önéletrajzi adatok táblázatos összefoglalása elérhető: <http://teol.lutheran.hu/images/file/tort/publi/migratio1.pdf>.

jellegéből fakadó bizonytalanságokat, ha nem szeretnénk almát körtével összehasonlítani. E befolyásoló tényezők egy része reáltörténeti, más részüket az adatok típusa, megint más részüket az adatok megbízhatósága határozza meg.

A reáltörténeti körülmény az erdélyi szász lelkészjelöltek magatartásával kapcsolatos. Az első húsz évben uralják a terepet (az összes magyarországra vonatkozó adatunk felét ők szállítják), majd fokozatosan háttérbe szorulnak, hogy végül 1577-ben teljesen eltűnjenek a wittenbergi ordinációs könyvekből. Hasonló módon tűnnek el majd ugyaninnen 1610 után a Hungarusok, végül 1624 után mindenki a Habsburg tartományokból, holott ezek együtt a 16. század második felében még az összes wittenbergi ordinációnak mintegy 1/3-át képviselték. A statisztika megtisztítása az erdélyi szász adatoktól azért fontos, mert ezek a jelöltek szignifikánsan más kulturális háttérből érkeznek: magasabban iskolázottak, anyagilag jobban dotáltak, karrierkilátásaik biztosabbak, a mögöttük álló közösség szervezettebb, összetartóbb, műveltség tekintetében igényesebb. Az erdélyi szászok nem egy-egy patrónus jóindulatára voltak utalva, hanem stabil városi intézmény- és nexusrendszer állt a hátuk mögött. Az összefoglaló táblázatban²⁸ ezért a rájuk vonatkozó számsorok külön is szerepelnek.

A másik nehézség abból adódik, hogy a wittenbergi kötetek 1562-ig iskolázási adatokat csak nagy ritkán közölnek, az ekkor felavatottaknak ezért csak egyetemjárása dokumentálható vagy a beiratkozások alapján, vagy a gyakori „erről az egyetemről” megjegyzés segítségével (ez utóbbit Bartholomaeides különben egyenértékűnek veszi az immatrikulációval, néhány esetben biztos, hogy jogosan). A külföldön látogatott gimnáziumok így az első két évtizedben homályban maradnak, pedig máshonnan tudható, hogy pl. Morvaigló és Goldberg (Złotoryja PL) ekkor is népszerű célpontja volt magyarországiaknak, míg az idegen diákok többek között Bártfa iskoláját választották <107> előszeretettel. E szűk adatfelvétel miatt viszont, ha az „önéletrajza szerint megfordult Magyarországon” válogatási kritériumot alkalmazzuk, akkor csak a hazai születésű és a magyarországi állásra meghívott jelöltek kerülhetnek bele a jelen vizsgálati körbe.

Az 1562 és 1606 közötti részletesebb önéletrajzoknak köszönhetően viszont nemcsak az egyes személyekről tudni többet, hanem maga a mintavétel is szélesebb, hiszen a látókörünkbe kerülnek a Magyarországon iskolázott vagy itt tanári, házitanítói, kántori szolgálatot vállaló lelkészjelöltek is. Ez a szélesebb merítés tehát nem a hazai alattvalók gyakoribb ordinációjáról, hanem csak több magyarországi vonatkozású adatról szól. Ezért szolgál – mint fent említettem – a 16. század utolsó harmada mostani statisztikai vizsgálatunknak mind szélességében, mind mélységében a legmegalapozottabb és a legtanulságosabb megállapításokkal.

A mostoha szöveghagyomány a mintavétel utolsó éveit érinti. Az egykori kivonatolók ugyanis, mint az előző fejezetben szó esett róla, főleg származási alapon szelektáltak és figyelmen kívül hagytak még Magyarországra lelkészül meghívott külföldieket is, nem is szólva más jelöltek magyarországi előéletéről. Ebben a néhány évben tehát táblázatunk a legkevésbé reprezentatív: az idegen születésűekre vonatkozó második fele szinte teljesen üresen marad, ami semmiképp nem valós folyamatokat tükröz, csupán a másolók szűkkeblű szempontjairól árulkodik.

1540-1572:

Jellemző az erdélyi szászok erős jelenléte (az utolsó erdélyi szász lelkész ordinációja Wittenbergben: 1577). A jelöltek többsége egyetemi tanulmányok után, elsősorban a

²⁸ Lásd a Függelék 1. táblázatát.

wittenbergi egyetemről érkezik.²⁹ Feltűnően magas azoknak az aránya, akik származási helyükön lesznek lelkészek.³⁰ Mivel 1562-ig a bejegyzések szűkszavúak, alsóbb fokú iskolázásukról nem tudunk sokat, csak feltételezhetjük, hogy a származási helyként megadott város iskoláját valószínűleg látogatták. A „házájukban próféták” magas száma (az erdélyi szászok esetében ez a többséget is jelenti) arra utal, hogy a lelkészutánpótlás <108> biztosítása és valószínűleg finanszírozása a helyi közösségek gondja volt, azzal küldték fiaikat egyetemre, hogy hazatérve nekik szolgáljanak. A számok arra utalnak, hogy az erdélyi szászok körében ez másoknál szervezettebben történt, az anyagi háttér biztosabb volt (a hagyományok is kiforrottabbak voltak),³¹ ritkábban fordult elő, hogy a jelölt egyetemi tanulmányok nélkül töltött be lelkészi állást.³² A viszonylag fejlett városi iskolarendszer (Brassó mellett elsősorban Szeben és Beszterce) nemcsak az alkalmas jelöltek kiválasztását segítette, de a külföldről hazatérőknek is tagolt karrierlehetőséget nyújtott.

A két nemzedék közötti átmenetet képező évtizedben, amikor már önéletrajzi beszámolók is megjelennek (1562-1572), megfigyelhető az egyetemi végzettség fokozatos visszaszorulása és a középfokú tanulmányok felértékelődése. A származási helyre történő visszatérés stratégiája azonban jellemző lesz a nem erdélyi szász területeken is, amit azzal magyarázhatunk, hogy ott is kiépült a színvonalas városi iskolák rendszere és a helyi közösségek tudatos, szervezett törekvése a lelkészutánpótlás biztosítására.³³

1573-1589:

Az 1572 utáni nemzedékből eltűnnek az erdélyi szászok, akik a papszentelés feladatát már kizárólag saját szuperintendensükre bízták. Az egyetemjárás meredeken visszaesik, az ordinációra jelentkezők többsége már középfokú iskolákból jön, sőt ¼-ük kizárólag saját hazájában végez tanulmányokat, nem peregrinál (ún. *domidoctus*). Néhány önéletrajzban ilyen megfogalmazásokkal találkozni: „peregrinációra indultam Sziléziába és Morvaországba” vagy „peregrinációra indultam Magyarországra és Erdélybe”.³⁴ Egyidejűleg az életpályák mobilitása nő, kevésbé lesz jellemző a „házájában próféta” modell. Ennek hátterében már regionális szerveződésű közösségek törekvését sejthetjük. Ahogy Erdélyben az egyes városok helyett a szász szuperintendens vette kezébe a feladatot, úgy Észak-

²⁹ Az alábbi állítások szinte mindegyike kiegészíthető volna a következő határozóval: „adataink szerint”. A táblázatban azokat vettem wittenbergi diáknak, akiknek vagy beiratkozási adata maradt fenn az egyetem anyakönyvében (AAV), vagy az ordinációs matrikula (WO) jegyzi meg róluk, hogy „erről az egyetemről” valók. A Bartholomaeides-féle kézikönyv és a rá támaszkodó mai peregrinációkutatás (SZÖGI) jóval bővebb névsorral dolgozik, mert Bartholomaeides, mint említettem, minden ordinációs adatból egyben immatrikulációs adatot is kreál, néhány esetben bizonytalansággal. Az ilyen ellentmondások minden esetben egyedi mérlegelés alapján és további források bevonásával oldhatók fel, amit az Evangélikus lelkészek Magyarországon 1. kötetében (ELEM) igyekeztem elvégezni.

³⁰ „Adataink szerint”, azaz származási helyen azt értve, amit a jelölt megadott, bár ez sokszor egy szülőfalujához közeli nagyobb város vagy legutolsó iskolavárosa volt. Néha pedig meg kell elégednünk a vármegyével vagy egyházmegyével. Ha akár az egyetemi matrikula, akár az ordinációs matrikula, vagy a felvett *cognomen* más-más adatot hoz, akkor a közelibbet, pontosabbat vesszük figyelembe.

³¹ TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kriterion, Bukarest, 1979. 37-170; Vö. SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521-1700*. JATE, Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum 4.).

³² WAGNER 36-43. old.

³³ KATONA 2011.

³⁴ Abel Aurora Carponensis: *discessi uisitans regiones exteris, Poloniam, Russiam et Transylvaniam seu Daciam*, WO JGPÖ Nr. 160; Albertus Husselius Prividensis: *impendi unum annum peregrinationi per Moraviam & Silesiam*, WO JGPÖ Nr. 243; Michael Kawicky Prividensis: *peragrandi nonnulla loca Hungariae et Transylvaniae consumi annum*, WO JGPÖ Nr. 329; Jacobus Wernerus Arnovinus: *videndi aliquot regiones utpote Moraviam, Silesiam, Poloniam, Austriam, Ungariam*, WO JGPÖ Nr. 442.

Magyarországon is a bányavárosi, az ötvárosi vagy a szepesi városszövetségek, egyházszervezetek foglalkoztak a papnevelés-papszerzés gondjával.

A legnagyobb különbségnek a korábbi trendhez képest mégis azt látom, hogy megindul a kétirányú szakembercsere Magyarország és a szomszédos tartományok, Morvaország, Szilézia és – kisebb részt – Ausztria között. Azoknak az aránya, akik nem saját országukban, hanem származási <109> helyükhöz képest külföldön kapnak lelkészi alkalmazást, a feldolgozott adatoknak immár ¼-ét teszi ki. A mozgás, mint mondtam, kétirányú, kölcsönös, és az 1572 utáni nemzedékben a Magyarországról távozó és a Magyarországra érkező jelöltek száma kiegyenlített. Az imént regionális iskoláztatási és utánpótlás-szervezési modellről beszéltem, ezt ki kell azonban egészíteni fontos interregionális vonásokkal is. Erre a korszakra a *kisperegrináció* jellemző, nem akadémiai, hanem iskolai peregrináció (*peregrinatio scolastica*), nem németországi célpontokkal, hanem a Morvaország–Szilézia–Magyarország–Erdély képezte szűkebb térségben (kiegészítve Csehország és Ausztria szomszédos területeivel), azaz politikai értelemben a cseh és magyar korona országain valamint az osztrák tartományokon belül. Ennek magyarázatai között biztosan ott van a konfesszionalizálódó német egyetemek válsága, de a hazai protestáns-humanista iskolarendszer kiépülése és megszilárdulása is. A késő-középkori klerikusi mobilitásban ugyan, mint fent írtam, egykor szerepet játszhatott a Jagelló-királyság politikai kerete, de egy évszázaddal később semmi jelét nem látni annak, hogy Habsburg Miksa vagy Rudolf birodalma lenne szervező ereje ennek az egyházi munkaerőpiacnak, holott a jelöltek általában éppen ezen határok között közlekedtek magától értetődő természetességgel.

1590-1610:

Az előző szakaszban látott tendenciák folytatódnak: tovább ritkulnak az egyetemi tanulmányok, még inkább felértékelődik a középfokú iskolázás, továbbra is jelentős (1/5) a *domidoctus*-ok aránya, ugyanakkor a származási helyről történő eltávozás és a tartományok közötti mobilitás töretlen. Jelentős elmozdulás a korábbi évtizedekhez képest, hogy az említett szakembercsere hazánk szempontjából egyértelműen az export irányába tolódik: lényegesen több magyarországi jut lelkészi álláshoz külföldön (elsősorban a cseh korona országaiban), mint ahány külföldit itt alkalmaznak (ez a többlet az összes adat 14 %-a!). Az okokat valószínűleg abban találni, hogy a protestáns intézmények (az iskolarendszer és az egyházközségi hálózat) Magyarországon előbb épültek ki, mint Cseh- és Morvaországban vagy Alsó-Ausztriában, az oktatás felfutásával és a lehetséges állások betöltésével nálunk túlképzés és álláshiány alakult ki, míg a szomszéd tartományokban az iskolai kapacitás egyelőre elmaradt a kívánatostól és nem tudta azonnal kielégíteni a gyorsan bővülő gyülekezeti igényeket. Mint említettem, nyelvi korlátok a határ két oldalán élők között gyakorlatilag nem léteztek, az iskolai és iskolamesteri mobilitás pedig gondoskodott a szükséges információáramlásról: mind a meghívók tudomást szerezhettek az alkalmas jelöltekről, mind a reménybeli pályázók a megüresedő helyekről. Nem zárható ki az sem, hogy néhány kulcspozícióban lévő teológus (iskolarektor, elsőpap, esperes) tudatos személyzeti politikát folytatott, az erre vonatkozó adatokat egy későbbi fejezetben gyűjtöm majd össze. A 17. század első évtizedeiben folytatódik még ez a trend, hogy magyarországiakat hívnak meg cseh és morva egyházközségekbe, majd a <110> fehérhegyi csata után lódul ellenkező irányba a behozatal-kivitel mérlegének ingája azzal, hogy cseh emigráns papok tűnnek fel hazai állásokban, részben hazatérők, tehát ugyanazok a személyek, akik a korábbi szakemberkivitelben szerepet vállaltak.

V. Pályaminták, iskolázottság, a papság térbeli rekrutációja

A szemléletesség kedvéért néhány kiválasztott példán mutatom be a lelkészjelöltek tipikus életútját (legtöbbször csak az ordináció időpontjáig, ahogy ez önéletrajzukban szerepel). Példáimat az ordinációs feljegyzések V. kötetéből, tehát a nehezebben hozzáférhető, a kutatásban eddig kevésbé figyelembe vett adatok közül válogattam. A példák azt a tipizálási sorrendet követik, amit A-K betűkkel jelölve a Függelék 1. táblázatában alkalmaztam. Az életpályák pontosabb életrajzi és bibliográfiai adatai a Függelék 2. táblázatában találhatóak.

A hazatér Magyarországra az egyetemről:

A bazini Daniel Rückschlos mosóci és boroszlói tanulmányok után Nagybányán lett iskolamester, 1591. március 2-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol pár héttel később, 1591. április 25-én már lelkésszé is avatták. Bazinban, azaz szülőföldjén lett pap (lásd alább: I betű).

B hazatér Magyarországra a külföldi iskolából:

A dubnici Andreas Krssko trencsényi tanulmányok után szülőfalujában, majd a cseh Kostelec na Hané városkában tanítóskodott, 1602-ben avatták fel prónai (Németpróna? Tótpróna?) lelkésznek.

C külföldre megy papnak az egyetemről:

A selmecebányai Johannes Sternkorb Bautzenben tanult, majd 1595-ben Wittenbergben iratkozott be, 1600-tól jüterbogi tanár, majd baruthi diakónus, 1603-ban avatják fel a Grimma melletti Schönbach papjának.

D külföldre megy papnak az iskolából:

A Zámosztyán (Garamhídvég) született Jacobus Gallinae (Gallina) Bártfán kezdte iskoláig, majd három évig debreceni diák lett, ahol török fogságba került. Így jutott Szegedre, ahol szabad emberként élhetett és három évig még iskolát is látogatott. Szekeresek szöktették meg Kassára, ahol tovább folytatta tanulmányait, míg 1595-ben meg nem hívták a morvaországi Bučovice lelkészének.

E hazatér Magyarországról külföldre (egyetemi végzettség):

A cottbusi Bartholomaeus Dictus (vagy Dietus) boroszlói és selmecebányai tanulmányok után 1598-ban lett wittenbergi diák, ahol 1602-ben avatták <111> lelkésznek „in oppido Musco” (ez valószínűleg nem Magyarországon fekszik).

F hazatér Magyarországról külföldre az iskola után:

A benešovi Johannes Jacobides Trencsényben és Selmecebányán tanult, a morva Németbródban lett iskolamester, majd 1601-től ugyanitt lelkész.

G Magyarországra jön külföldről az egyetem után:

A wittenbergi születésű Paulus Lentzius Morvaiglón tanult, majd 1573-tól szülővárosa egyetemén, ahol magiszteri fokozatot szerzett, előbb a morva Meseritschben (valószínűleg Velké Meziříčí), majd Selmecebányán lett iskolarektor, 1602-től ugyanitt diakónus, 1607-től pedig a város plébánosa, majd esperes és püspökhelyettes is.

H Magyarországra jön külföldről (iskolai végzettség):

A rostocki Paulus Christiani, az író Abraham Christiani unokaöccse Neerén, Lőcsén és Bártfán diákuskodott, az utóbbi iskolában 1600-tól tanított is, 1602-től Plavnica papja (később Csütörtökhelyre került, ott is halt meg).

I szülőhelyén lesz lelkész adataink szerint:

Az eperjesi, „rég magyar szerző” Mihálykó János iskoláit Bártfán és Neerén végezte, kérdéses, hogy Wittenbergben folytatott-e tanulmányokat, 1593-tól eperjesi magyar lelkész (majd Szepes várában a Thurzók, Murányban Széchy György udvari prédikátora).

J nem tanul külföldön adataink szerint (*domidoctus*):

A lipthói Stanislaus Andreae Trencsénben és Bártfán tanult, majd Trencsénben és Nagytapolcsányban lépett iskolai állásba, 1602-től bazini szlovák prédikátor (majd 1610-től mereticei lelkész).

K sorsáról nincs adat:

Az erdélyi – neve alapján egyértelműen magyar – Gallus Kazdagh (Castak, Gazdag, Dives, Reich) 1550. február 25-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol 1550. október 22-én lelkésszé is avatták, a matrikula kivételesen nem árulja el, hová, neve többé nem bukkan fel sehhol.

VI. A mobilitás csomópontjai: a városi gimnáziumok

A korábbiakban hangsúlyosan említettem a középfokú oktatás fokozatos felértékelődését, a szomszédos tartományok közötti diákmozgásokat, a regionális iskolarendszer kiépülését és megszilárdulását. Egyértelmű, hogy ebben a privilegizált városok humanista iskolái játszották a fő szerepet: itthon főleg <112> a szabad királyi városi és bányavárosi tanintézmények, külföldön pedig az ún. akadémiai gimnáziumok más néven a *gymnasium illustre* vagy *celebre* színvonalára felemelkedő középiskolák.³⁵ Melyek voltak a legnépszerűbbek a statisztikai vizsgálatba bevont lelkészjelöltek körében?

A listát messze magasan Bártfa vezeti 72 említéssel, hiszen ez az iskola Leonhard Stöckel és Thomas Fabri (Abdrucker) tevékenységének köszönhetően fél évszázadon keresztül (azaz a vizsgált 70 év jelentős részében) képes volt jó hírnevét megőrizni. Bártfa fő riválisa, Brassó azért maradt el ennyire (44 említéssel, ám így is a második helyen), mert erdélyi szász alumnusai – mint szó volt róla – csak a feldolgozott korszak felében, 1573-ig vették igénybe a wittenbergi ordinációt. A hazai iskolák között ezután a következő városok erősrendje alakul ki: Selmecbánya (43), Trencsén (39), Lőcse (33), Eperjes 32, Besztercebánya (28), Kassa (26), Késmárk (23), Zsolna (14), Kiszzeben (12), Zólyom (10).³⁶ Ez a sorrend nem mindenhol felel meg e városok gazdasági és politikai rangsorának: Trencsén meglepően előkelő helyet kap, Besztercebánya és Kassa pedig lemarad. De már a gazdaságilag viszonylag jelentéktelen Bártfa esetében is láttuk, hogy iskolai téren a személyi kiválóság könnyen felülírja az általános erőviszonyokat. Kassa évtizedeken keresztül próbált húzóneveket megnyerni iskolája élére, de mindig csak átmeneti, rövidéletű sikereket könyvelhetett el magának.

Besztercebánya és Trencsén esetére városföldrajzi magyarázatot is találhatunk: míg a Garam völgyében egymást érik a rivális szomszédos iskolák (a fenti listán három), addig Trencsén az északnyugati vármegyék kevés számú privilegizált városainak egyike. Trencsén előkelő helyét azonban az is magyarázza, hogy jelentős konkurencia hiányában sikerült neki az, ami Kassának nem: a környékbeli mezővárosi kisiskolákban maguknak nevet szerző pedagógusokat rendre meg tudta hívni, s így felvirágoztatta az oktatást.

³⁵ SZABÓ András Péter: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „korújkorász” szemmel. *Történelmi Szemle* 56 (2014:1) 133-170, 143-144.

³⁶ Hét említést teljesít még a városi iskolák közül Nagyszében.

A külföldi középiskolák közül három van versenyben ezekkel a hazai intézményekkel: Morvaigló (43 említés), Boroszló (34) és Magyarbród (11).³⁷ Morvaigló színvonalas akadémiai gimnáziuma Bártfáéhoz hasonló kisugárzású és jelentőségű volt, a német birodalomból is toborzott diákokat. A siker receptje is hasonló: ez a reformáció iránt elkötelezett kis bányaváros jó kapcsolatainak köszönhetően meg tudta nyerni magának a legtehetségesebb fiatal tanerőket (akik előbb Melanchthon, majd wittenbergi professzortársai ajánlásával, egyetemi magiszterként érkeztek ide). A morvaiglói rektorságból jöttek Magyarországra többek között Paulus Halvepapius besztercebányai és Matthias Eberhard selmecbányai elsőpapok (városlébanosok). A kereskedelmi központ és iskolaváros Boroszlónak (Wrocław PL), a térség egyetlen metropoliszának eredményét nem kell különösebben értelmezgetni. A <113> morva-magyar határhoz közeli Magyarbród (Uherský Brod CZ) viszont különösen élénk kapcsolatot ápolt Magyarországgal, amire az alábbiakban számos adatot fogok ismertetni. Ebben az esetben nem is az iskola volt vonzó, hanem az a híd szerep, amit a város játszott a két szomszédos tartományban élő nemzetiségek (szlávok, németek magyarok) és felekezetek (cseh testvérek, utraquisták, lutheránusok) között.

VII. Mesterek és kisiskolák

Mint fent említettem Erdélyi Gabriella kutatásairól, rengeteg diák szerepel a római kérvények elbeszéléseiben: iskolában lakó kisdíákok, vándorló nagydiákok. Ezekből az adatokból rajzolódik ki a késő-középkori Magyarország okleveles adatokból eddig ismeretlen falusi plébániai iskolahálózata.³⁸ Egyedül a vatikáni regisztrumkötetek alapján a forrásszerűen dokumentált falusi iskolák száma szinte megduplázódik, az adatok logikus extrapolálásával pedig megsokszorozódik. Az időközben elpusztult vagy jelentéktelenné vált helységeken működő színvonalas oktatás kimutatása újraírja a hazai iskolatörténetet!

Ha el is tűnt nyomtalanul a török hódítással sok falusi iskola, melyek egykori létét a vatikáni kérvények alapján joggal feltételezhetjük, folyamatosan és töretlenül megmaradt a tanulás mint felemelkedési stratégia, melyet a 16. század közepétől már a humanista szellemben megszervezett, többnyire protestáns iskolák fennmaradt létszámadatai jeleznek.³⁹ (Az Erdélyi által idézett tudósításokat itt csupán eggyel egészítem ki: Thuri Farkas Pál tolnai rektor 1556-1557-es körlevele szerint a hódoltságú iskola felső osztályába ötvenen jártak, akiknek tudásszomját Thuri alig tudta kielégíteni.⁴⁰)

A lelkészavatási életrajzok kvantitatív elemzésének nem is a frekvenciát, nemzedékek óta bejáratos városi intézmények rangsora a legfontosabb hozadéka, hanem egy ezzel párhuzamos, ezzel rivalizáló lista, a mezővárosi kisiskoláké. Az előző fejezetben a hazai privilegizált városok 12 iskoláját soroltam fel, melyek a vizsgált önéletrajzi mintán 10 említés fölött szerepeltek, emellé állítok most öt mezővárosi iskolát, melyek ugyanezt a mennyiségi kritériumot teljesítik: Privigyé (24),⁴¹ Mosóc (23),⁴² Németlipcse (20),⁴³ Rózsahegy <114> (18),⁴⁴ Galgóc (12).⁴⁵ Elsőre feltűnik az a település-földrajzi tanulság, hogy mind

³⁷ Hétszer fordul elő még: Goldberg és hatszor Schweidnitz (Świdnica PL).

³⁸ ERDÉLYI 2011. 87-90.

³⁹ ERDÉLYI 2011. 207.

⁴⁰ „Numerus discentium est tantus, ut duo auditoria vix capiant: horum etsi pueri plerique sunt, tamen et maiorum sunt circiter quinquaginta.” *Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo*. Kassa 1613 (RMNy 1054). Idézi: KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltságú reformáció történetéből*. Akadémiai, Budapest, 1974. (Humanizmus és Reformáció 4.) 61-65, 65. Magyar fordítás: uo. 66-70, 70.

⁴¹ Vö. Gymn 483-484.

⁴² Vö. Gymn 126-127.

⁴³ Vö. Gymn 496-497.

⁴⁴ Vö. Gymn 145-146.

„városmentes” vármegyéből valók, azaz abból az észak-nyugati térségből, mely alig tudott felmutatni privilegizált városokat,⁴⁶ és ahol – mint az elmúlt évtizedek magyar várostörténeti kutatásai aprólékosan bemutatták – mezővárosi jogállású települések vettek át városi funkciókat.⁴⁷

Hihetetlen adatnak tűnik, de nem csalás, az itt bemutatott vizsgálati eredmények alapján Privigyé és Mosóc pontosan Kassa és Késmárk látogatottsági szintjén állnak. Elképzelhető, hogy a hét évtized egyes időszakában nagyobb biztonságban és nyugalomban működhetett egy mezővárosi iskola a jóindulatú földesúri patrónus védőszárnyai alatt, mint az uralkodótól közvetlenebbül függő vagy a főpapok érdeklődését inkább magukra vonó privilegizált városok intézményei. Ennek az általános lehetőségnek helyi esettanulmányokra való lebontásával most nem próbálkozom. Ha kvalitatív elemzésbe bocsátkozunk, akkor feltárhatjuk e vonzerőnek néhány további tényezőjét, például hogy ezek az iskolák képesek voltak hosszabb-rövidebb időre a 16. század második felének olyan városi iskolákban edződött sztárpedagógusait megnyerni, mint Nicolaus Colacinatus (Privigyé 1570-1572), Josephus Bastianus (Mosóc 1573-1576), Albertus Husselius (Privigyé 1580-1583, Mosóc 1583-1584), Matthias Lochmann (Privigyé 1586-1593) vagy Thomas Dorotheicus (Rózsahegy 1584-1589, Mosóc 1589-1596).

A tanári személyiség, a pedagógusi hírnév iskolaformáló erejére már Erdélyi Gabriella késő-középkori kutatásai is rámutattak. Colacinatust, Husseliust és társaikat így egyszemélyes intézménynek is tekinthetjük, akik jobb lehetőségek kedvéért vagy helyi üldöztetés miatt időről-időre továbbálltak, de diákjaik követték őket faluról városra, városról falura. Iskoláiknak így csak a legkevésbé fontos adata, a székhelye és fenntartója változott, a tananyag, a színvonal, a személyi állomány maradt. A legjelentősebb tanári személyiségekre vonatkozó forrásokat a Függelék 3. táblázatában foglalom össze. Éppen Colacinatust az első hazai protestáns hebraistaként tartja számon a tudománytörténet, aki falusi tanodáiban olyan korban is oktatta ezt a szent nyelvet, amikor erre sok városi humanista gimnázium sem vállalkozott.⁴⁸

Feltűnő körülmény, hogy az önéletrajzok – az iskola székhelyét kihagyva – sokszor csak a „húzónevet” említik, vagy azért, mert ez volt a lényegesebb adat, vagy azért, mert elvárták olvasójuktól, hogy ezt maga is ki tudja egészíteni (pluszfeladatként iskolatörténetek forgatását róva ezzel a mai kutatóra).

<115> A mezővárosi iskolák tanítógárdájánál nem is az a legmeghökkenőbb, hogy többnyire egyetemet járt szakembereket, magisztereket találunk ezekben az állásokban, hanem ennek éppen az ellenkezője: hogy olyanok is képesek erre a teljesítményre, a színvonal biztosítására, akik maguk csak hazai iskolákat látogattak. Így a már említett Albertus Husselius is *domidoctus*, de ugyanígy más sokat dicsért kollégái is, mint például Georgius Conradi, Michael Czabaneus, Nicolaus Marikowsky, Johannes Parlagi, Andreas Schindler vagy Severinus Sculteti. Ez az észrevétel minden másnál meggyőzőbben mutatja a hazai középfokú iskolarendszer egyenletes színvonalát: diákjainak ugyanolyan szolid felkészültséget nyújthatott, mint az ünnepelt akadémiaiak.⁴⁹

⁴⁵ Vö. Gymn 108-109. Tíz és öt említés között ezek teljesítenek még: Turócszentmárton (9), Biccse (6), Neere (5).

⁴⁶ A kevés kivétel: Szokolca, Trencsén, Zsolna.

⁴⁷ KUBINYI András: A középkori magyar városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 19 (1971:23) 58-78.

⁴⁸ Isaaacus Abrahamides: Tandem Moschovicium ad magnum illum Nicolaum Colacinatem linguarum Graecae et Hebraeae causa profectus totum triennium exegi. MEEE 112; WO JGPÖ Nr. 458. Vö. RMSz 145.

⁴⁹ Vö. MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Akadémiai, Budapest, 1981. (Humanizmus és Reformáció 11.).

VIII. Emigránsok kulcspozícióban: Cseh- és Morvaország

A mobilitás harmadik korszakának ismertetésekor vettem fel a lehetőségét egy tudatos káderpolitikának, mely magyarországiak útját egyengethette külföldi állások betöltéséhez. A pályázók dolgát bizonyára megkönnyítette, hogy nem ők voltak ott az első fecskék, hanem az emigránsoknak-peregrinusoknak már egy korábbi generációját találták maguk előtt. Hogy ennek jelentősége volt számukra, az bizonyítja, hogy életrajzaikban újra meg újra utalást tettek külföldi patrónusaik magyarországi származására.

A legtöbbet emlegetett (nyolc életrajzban is előforduló) ilyen emigráns pártfogó Martinus Mallobicenus (Malobicky) Pannonus magyarbródi iskolarektor, majd dékán volt, aki 1582-ben nyerte el ordinációját.⁵⁰

Nem dönthető el egyértelműen, hogy Nicolaus Gehla Nicopolitanus Pannonus, a morvaországi Nosislav dékánja melyik pannon Nicopolis (valószínűleg Liptószentmiklós) szülötte, de négy magyarországi lelkészjelölt pályáját egyengette.⁵¹

Egy harmadik dékánnak, Ledeč lelkészi vezetőjének csak ragadványnevét ismerjük: „Czvir Neosoliensis”, ez feltehetőleg Jacobus Martis besztercebányai születésű lelkészt takarja, akit 1591-ben ordináltak Ledečre.⁵² További besztercebányai származású lelkész Morvaországban: „Joannes Trzelius Nouozoliensis pastor Vanouiensis”.⁵³ Nekik kettejüknek egy-egy jelölt mond köszönetet támogatásukért.

<116> Az ugyancsak egyszer előforduló Georgius Kerczae Rosembergensis lehet akár magyarországi, akár csehországi illetőségű (sőt Németföldön is akad több Rosenberg).⁵⁴

Nem tartozik a lelkészi rangú döntéshozók közé, de mivel magyarországi tanítványa megemlékezik róla, felsorolom még Morvaországból a zólyomi származású prosnitzi iskolamestert, Joannes Vetusoliensist is.⁵⁵

A felsoroltak többsége szlovák anyanyelvű lehetett és csak igen ritkán használták a Pannonus melléknevet. A művelődéstörténetben sokat emlegetett „Hungarus-tudat”, a különféle nyelvű magyarországiak későbbi összetartozása, a 16. században még nem volt magától értetődő. A már említett Trencsén-vármegyei Nicolaus Colacinatus magát nem *Hungarus*-ként vagy *Pannonus*-ként diktálta be a wittenbergi anyakönyvbe, mint sok honfitársa, hanem *Sclavus*-ként.⁵⁶ A vizsgált lelkészi önéletrajzokban előfordul a *Slavonia* / *Sclavonia* helynév is, az összefüggésből pedig kiderül, hogy a szlovák többségű Északnyugat-Magyarországot értették alatta, nagyjából Trencsén, Nyitra és Árva vármegyéek területét.⁵⁷

⁵⁰ Vö. BECKER 1897. 82; DEUTSCH 149, 163; RMNy 456, 611(63). Említések az életrajzokban: MEEE 84, 91, 114; WO JGPÖ Nr. 175, 274, 318, 320, 354, 398, 402, 618.

⁵¹ Említések: MEEE 111; WO JGPÖ Nr. 430, 442, 446-447.

⁵² Vö. MEEE 102; WO JGPÖ Nr. 384. Említés: WO JGPÖ Nr. 479.

⁵³ Említés: WO JGPÖ Nr. 543.

⁵⁴ Említés: WO JGPÖ Nr. 478.

⁵⁵ Említés: WO JGPÖ Nr. 541.

⁵⁶ AAV 2,161 (1569): a Klacsánban született Colacinatus ezután mintegy másfél évtizedig állt különféle magyarországi iskolák élén (RMSz 145). Az 1584-ben Wittenbergben beiratkozott velicsnai Hieremias Sartorius szintén „Slavus” (AAV 2,320; RMSz 700). Tanítványaik önéletrajzait lásd a Függelék 3. táblázatában. (BARTHOLOMAEIDES 1817. 45 és a rá hivatkozó SZÖGI 3156 Colacinatus beiratkozásával kapcsolatban téved.) Ugyancsak *Sclavus*-ként mutatkozik be a Wittenbergben ordinált zsolnai Alexander Zielinus és Nicolaus Haras (* Zadubne, Trencsén vm.) WO 2,799; WO JGPÖ Nr. 502; MEEE 115.

⁵⁷ Joannes Lazyczkius Pannonius (1587.12.17.): Interea Prividiensi schola, cui praefuit Doctissimus vir Albertus Hussellius, in nostra Slavonia tum celeberrima facta, MEEE 90; WO JGPÖ Nr. 306; Georgius Crinaceus de

Az ellenkező irányba, Magyarországra érkező idegenlégiós iskolamesterek között a morvaiglóiak (Matthias Eberhard, Paulus Halvepapius, Johannes Mylius) és a neisseiek (Johannes Egranus, Johannes Haunold, Thomas Hentschel) dominálnak, a két boroszlói velük szemben csak a harmadik helyre szorul (Fabianus Döring, Franciscus Walther).

A cseh Vodňany városából 1580-ban Zólyomba iskolarektornak érkező Elias Eberhardi Wodnanus esete azért tanulságos, mert egyik tanítványa önéletrajzában elárulja, hogy külön az ő kedvéért jött közös szülővárosukból, Vodňanyból a zólyomi iskolába.⁵⁸ A többi határátlépő tanár is hasonló módon gyakorolhatott vonzást a hazájából érkező diákokra.

<117> IX. A nyelv kedvéért

Ugyan a fentiekben láttuk, hogy már ebben a korban is elterjedt volt az iskolázási mobilitás, a peregrináció, de feltűnő, hogy a szlovákok szívesebben mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más német polgárságú városokba, a magyarok pedig Erdélybe. Igaz, hogy a latinnal mindenütt egyformán lehetett boldogulni, de ki-ki a maga anyanyelvéhez hasonló környezetet részesített előnyben. Jóval később alakul ki az a szokás, hogy „a nyelv kedvéért” küldik szülei a diákot hol ide, hol oda, és jóval később fogalmazódik meg az az igény a polgárság körében, hogy illik ismerni „az ország nyelveit” (legalább hármat). Ezt a szempontot: „a nyelv kedvéért” leírva először 1595-ben, a későbbi szuperintendens, a horhádi Abrahamides Izsák önéletrajzában láttam, aki a selmecbányai iskolát választotta *linguarumque causa*.⁵⁹ Öt magyarországi jelölt életrajza említi a népnyelvek tanulásának fontosságát, ezeket az idézeteket a Függelék 4. táblázatában közlöm. Közülük a szlovákok mindig a németet és a magyart, míg az egyetlen német anyanyelvű a szlovákot, a magyart és a lengyelt sajátította el. A magyar nyelvtanulás legnépszerűbb helyszínei: Eger (4 említés), Sárospatak (3), Szenc (2), Gönc (2), Nagybánya (2), Beregszász (1) és Debrecen (1). Más wittenbergi lelkészjelöltek ezekkel egykorú beszámolóik azt említik, hogy a cseh diák a német nyelv kedvéért utazott Morvaiglóra, Hof városába vagy Boroszlóba, illetve a német diák a cseh nyelv kedvéért Morvafehértemplom (Hranice na Moravě CZ) vagy Königsgrätz (Hradec Králové CZ) iskolájába.

X: Tanulságok

Milyen általánosabb összefüggésekre világítanak rá a wittenbergi ordinációs anyakönyvekből szerezhető tapasztalatok? A hazai középfokú iskolarendszer fejlettségét és színvonalát fent már többször említettem. Az a mód viszont, ahogy a diákok mozognak ebben az oktatási térségben, változtatják iskoláikat, országhatárokat is átlépve mobilisak, a soknyelvűség jelentőségére irányítja figyelmünket. A több népnyelv egyszerre akadály és eszköz, tananyag és lehetőség, de akár így, akár úgy, vonz vagy taszít, a diákok iskolaválasztását irányítja és motiválja.⁶⁰ Valószínűleg e két tényező, a fejlett oktatás és az összetett nyelvi térben való eligazodás, rugalmas alkalmazkodás vezetett a lelkész- és tanítópalánták magyarországi túlképzéséhez, exportjához, a határon túl felvevőpiacok átmeneti meghódításához.

Brodek (1588.05.27.): Deinde contuli me in Schlavoniam in oppidum Bischae, vbi versatus sum sub R. V. domino Nicolao Baciceo Arvensi, WO JGPÖ Nr. 319. Lásd még: WO JGPÖ Nr. 170, 317, 510, 649.

⁵⁸ WO JGPÖ Nr. 398. Vö. Gymn 350, 438; WO JGPÖ Nr. 458.

⁵⁹ WO JGPÖ Nr. 458; MEEE 112.

⁶⁰ CSEPREGI Zoltán: Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében. Keresztyén Igazság Ú.F. 92 (2011:4) 9-19.

<118> Függelék 1. táblázat: a Magyarországon megfordult lelkészjelöltek életpályáinak statisztikája

	WO I (WO 1) 1540-1560 n. százok + százok	WO II + III (WO 2) 1560-1572 n. százok + százok	WO IV (WO JGPÖ) 1573-1589 n. százok + százok	WO V (WO JGPÖ) 1590-1606 nincsenek erdélyiek	WO VI (MEEE) 1606-1610 nincsenek erdélyiek	Σ 1540-1610 n. százok + százok
A hazatér Mo-ra egyetemről	27 + 31 = 58	14 + 21 = 35	38 + 2 = 40	14	2	95 + 54 = 149
B hazatér Mo-ra a külföldi iskolából	1	2 + 1 = 3	19	6	2	30 + 1 = 31
C külföldre megy papnak az egyetemről	3 + 3 = 6	5	3	8	1	20 + 3 = 23
D külföldre megy papnak az iskolából	1	6 + 1 = 7	9	28	10	54 + 1 = 55
A + C egy. végzettség	64	19 + 21 = 40	43	22	3	151 + 21 = 172
B + D isk. végzettség	2	8 + 2 = 10	28	34	12	84 + 2 = 86
E hazatér Mo-ról külföldre az egyetem után	0	2	9	5	0	16
F hazatér Mo-ról külföldre az iskola után	1	14	17	34	1	67
G Mo-ra jön külföldről az egyetem után	8	4	4	8	0	24
H Mo-ra jön külföldről az iskola után	3	1	11	5	0	20
E + G egy. végzettség	8	6	13	13	0	40
F + H isk. végzettség	4	15	28	39	1	87
I szülőhelyén lesz lelkész adataink szerint	5 + 17 = 22	15 + 16 = 31	35 + 2 = 37	9	0	64 + 35 = 99
J nem tanul külföldön adataink szerint	4 + 5 = 9	5 + 1 = 6	40	26	3	78 + 6 = 84
K sorsáról nincs adat	1	0	1	0	0	2
Σ	51 + 38 = 89	53 + 22 = 75	154 + 2 = 156	135	17	410 + 62 = 472

<119> Függelék 2. táblázat: életpályaminták a Magyarországon megfordult lelkészjelöltek köréből

WO JGPÖ Nr. 388 1591.04.25	Rückschlos (Ruckschlos), Daniel	Bazin	Mosóc (1586-), Boroszló (1588), Wittenberg (1591.03.02)	Nagybánya (1589-)	Bazin (1591-1600)	MEEE 102-103.
WO V. 647/787 1602.04.25	Krssko, Andreas	Dubnic	Trencsén	Dubnic (1595-), Kosteletz (Hanna-) (1597-)	Próna (Német- vagy Tót-) (1602-)	ELEM I/1,901; MEEE 133.
WO V. 714/864 1603.04.27	Sternkorb (Stirnkorb), Johannes	Selmezbánya	Bautzen, Wittenberg (1595.06.26)	Jüterbog (1600-)	Baruth (-1603), Schönbach (Grimma) (1603-)	GRÜNBERG 1,594; 2,907; MEEE 134.
WO JGPÖ Nr. 446 1595.04.20	Gallinae (Gallina, Zamosthensis), Jacobus	Zámosztya	Bártfa (1588), Debrecen (1589), Szeged (1591), Kassa (1594)		Butschowitz (1595-)	DEUTSCH 149; ELEM I/1,546; MEEE 111; Szegedre török rabként jutott.
WO V. 656/796 1602.06.02	Dictus (Dietus), Bartholomaeus	Cottbus	Boroszló, Selmezbánya, Wittenberg (1598.04.06)		In oppido Musco (1602-)	AAV 2,446.
WO V. 619/758 1601.11.08-22	Jacobides, Johannes	Benešov	Trencsén, Selmezbánya	Németbród	Németbród (1601-)	
WO V. 641/780 1602.03.21	Lentzius, Paulus MA	Wittenberg	Morvaigló, Wittenberg (1573.04.12 + MA)	Meseritsch (Gross- ?), Selmezbánya	Selmezbánya (1602-)	AAV 2,225; ELEM I/1,969.
WO V. 552/685 1601.02.01	Zabler, Petrus MA	Grossenhain	Schulpforte, Wittenberg (1596.04.22 + MA)	Kassa (rektor: 1600-)	Kassa (1601-)	AAV 2,428; RMSz 912.
WO V. 661/802 1602.06.30	Christiani (Christianus), Paulus	Rostock	Neere, Lócse, Bártfa	Bártfa (1600-)	Plavnica (1602-1621) Csütörtökhely (-1643)	ELEM I/1,256; MEEE 134.
WO JGPÖ Nr. 421 1593.10.21	Mihálykó (Michalko, Mihalko), Johannes (János)	Eperjes	Bártfa, Neere (1591-), Wittenberg?		Eperjes (1593-), Szepes vára (1613 k.), Murány vára	MEEE 107; RMSz 540.
WO V. 659/800 1602.06.10	Andrae, Stanislaus	Liptó vm.	Trencsén (1591-), Bártfa (1596)	Trencsén (1597), Tapolcsány (Nagy-) (1598-)	Bazin (szlovák prédikátor: 1602-), Meretice (1610-)	ELEM I/1,46; MEEE 133- 134.
WO I,1114 1550.10.22	Kazdagh (Castak, Gazdag, Dives, Reich), Gallus	Erdély	Wittenberg (1550.02.25)			ELEM I/1,320.

<120>Függelék 3. táblázat: magyarországi iskolák tanárai a lelkészavatási életrajzokban

Név és életrajzi adatok	Tanári életpálya	Említés tanítványai önéletrajzában	Szakirodalmi adatok
Ambrosius Lam, Sebastianus * Késmárk † Késmárk, 1600.10.24	Szepesszombat Késmárk (1577-1580)	MEEE 71, 74, 78; WO JGPÖ Nr. 197, 208, 227.	ELEM I/1,37; Gymn 309, 454, 463; RMSz 40; SBS 3,343; SZÖGI 3380.
Baross (Baroš, Barossius), Petrus * Bellus, 1540 † 1603 körül	Trencsén (1567-1577)	MEEE 37, 49, 51, 53-54, 59, 62-63, 77, 85, 88-89, 92, 99, 117, 126, 136; WO 2,1029; WO JGPÖ Nr. 89, 108, 111-112, 119, 123-124, 153, 163, 167, 226, 262, 269, 288, 304-305, 321, 325, 364, 542, 545, 631.	RMSz 67; SBS 1,149.
Bastianus (Bascenus, Bastineus), Josephus * Mosóc	Mosóc (1573-1576) nevelő a Révay-családnál (1576-1578)	MEEE 62, 66, 86, 95; WO JGPÖ Nr. 165, 228, 244, 292-293, 336.	ELEM I/1,97; Gymn 196; SZÖGI 3461; WO JGPÖ Nr. 176.
Berger (Bergerus), Petrus * Lípse (Zólyom-)	Breznóbánya (1563- 1571)	MEEE 76, 85, 94, 97; WO JGPÖ Nr. 333.	ELEM I/1,145; Gymn 248.
Colacinatus (Galacei), Nicolaus * Klacsán † 1583/1584	Zsolna (1577-1578) Mosóc Bánóc (1583/1584)	MEEE 79-80, 84, 88, 100, 102, 106, 112, 116; WO JGPÖ Nr. 205, 243- 244, 253, 281, 295, 304, 374, 388, 398, 418, 458, 525, 578.	AAV 2,161; Gymn 86, 165, 196, 571; RMSz 145; SBS 1,137-138.
Conradi (Konrad), Georgius * Besztercebánya	Illava (1578-1587)	MEEE 88-89, 127, 134, 138; WO JGPÖ Nr. 647.	ELEM I/1,270; Gymn 190; RMSz 147; WO JGPÖ Nr. 304.
Cramer (Kramer), Casparus id. † Lócse, 1577	Lócse (1571-1577)	MEEE 49, 54, 56, 59, 76, 79; WO JGPÖ Nr. 138, 153.	Gymn 317.
Czabaneus (Zabanius, Selecensis), Michael * Szelec	Németlipcse (1579-1586)	MEEE 83-84, 90, 108, 119-120, 130; WO JGPÖ Nr. 273-274, 306, 423, 511, 572, 580, 663.	ELEM I/1,310; Gymn 496; RMSz 129; WO JGPÖ Nr. 272.
<121> Czengler (Cenglerius), Andreas † Rózsáhegy, 1589	Rózsáhegy (1568-1572)	MEEE 35, 60, 77; WO JGPÖ Nr. 155.	ELEM I/1,319; Gymn 145; RMSz 137; SBS 1,368.
Dorothicius (Dorschitz), Thomas * Rózsáhegy † Zsaskó, 1639	Rózsáhegy (1584-) Mosóc (1589-1596)	MEEE 108, 115; WO JGPÖ Nr. 422, 471, 543, 630, 660.	ELEM I/1,390; Gymn 103, 127, 145-146, 213.
Dubovianus (Dubovicenus), Jacobus * Szelec	Körmöcbánya (1576)	MEEE 50, 70, 110; WO JGPÖ Nr. 194, 427.	ELEM I/1,396; WO JGPÖ 104.
Dvorsky (Dworsky), Johannes * Dvorec	Turócszentmárton (1568- 1569) Privigye (1578)	MEEE 79, 81 92; WO JGPÖ Nr. 243, 329.	Gymn 474, 484.
Egranus (Aegranus), Johannes MA * Neisse	Selmecbánya (1567- 1572)	MEEE 50, 60, 61, 79, 125; WO JGPÖ Nr. 104, 159, 160, 343, 349, 623.	AAV 1,350; ELEM I/1,424; Gymn 341.
Erhard (Erhardi, Dalhemius), Nicolaus MA * Dalheim (Pfalz) † Bártfa, 1600	Bártfa (1592-1595) Neere (1595-1597) Bártfa (1597-1600)	MEEE 118, 123-124. 126, 131, 138, 140; WO JGPÖ Nr. 552, 589, 631, 664.	ELEM I/1,438; Gymn 132, 239; RMSz 222; SBS 2,22.

<122> Fabinus, Lucas * Poprád † 1586	Késmárk (1570-1571) Eperjes (1572-1584)	MEEE 58; WO JGPÖ Nr. 148, 170, 190.	Gymn 280, 406, 431; RMSz 229; SBS 2,36; SZÖGI 2912.
Fabri (Abdrucker), Thomas * Besztercebánya † Bártfa, 1592	Bártfa (1558-1592) Selmecebánya (1566- 1567)	MEEE 31, 40-45, 47-51, 53, 55, 60-62, 68-70, 74, 76-78, 82-83, 102-103, 107, 112, 114, 126, 128; WO 2,871, 1110, 1113, 1147, 1202-1203, 1229; WO JGPÖ Nr. 34, 62, 65, 75-76, 89, 100, 107-108, 116, 129, 133, 156, 160, 165, 167, 183, 186-187, 193, 211, 218, 221, 265, 272, 384, 396-397, 421, 458, 466, 643, 654.	ELEM I/1,424; Gymn 237, 327, 341, 418; RMSz 228; SBS 2,39; SZÖGI 2914.
Gera, Conradus MA * Tangermünde † Kisszeben, 1606	Neere (1588-1595) Bártfa (1595-1597)	MEEE 106, 126, 131, 133; WO JGPÖ Nr. 418, 421, 631, 664.	AAV 2,270; ELEM I/1,560; RMSz 282; SBS 2,181.
Graver (Grauer, Gravius), Albertus * Mesekau, 1575.04.03 † Weimar, 1617.11.30	Neere (1595-1597) Kassa (1597-1599) Eisleben (1599-1607)	MEEE 121, 131,137-138, 143; WO JGPÖ Nr. 580, 664.	AAV 2,401; ELEM I/1,595; Gymn 132, 262; RMSz 299; SBS 2,216- 217.
Halvepapius (Helvepapius), Paulus MA * Arnswald (Brandenb.) † Besztercebánya, 1604.03.20	Morvaigló (-1579) Besztercebánya (1579- 1585)	MEEE 74, 97-98, 102, 113-114; WO JGPÖ Nr. 160, 179, 205, 209, 249, 279, 321, 345, 362-363, 384, 398, 462, 466.	AAV 2,177; ELEM I/1,636; Gymn 327, 350, 419; RMSz 324.
Haunold (Heinold) Johannes MA * Neisse	Selmecebánya (1586- 1594)	MEEE 109, 125; WO JGPÖ Nr. 343, 424, 612.	Gymn 341.
<123> Hentschel (Henschel, Henzel), Thomas * Neisse	Lócse (1581-1587) Kassa (1587-1595)	MEEE 93, 96, 118, 120, 140, 142; WO JGPÖ Nr. 329, 341, 511, 552, 580, 679.	AAV 2,267; ELEM I/1,669; Gymn 262, 317.
Huldenreich (Ulrich), Johannes * Besztercebánya	Kisszeben (1568-1574)	MEEE 70, 73, 75, 80, 83; WO JGPÖ Nr. 206, 245, 272-273.	Gymn 272.
Hussel (Husselius), Albertus * Privigyé, 1554 † Biccse, 1596.02	Háj (1572) Zsolna (1578-1579) Privigyé (1580-1583) Mosóc (1583-1584)	MEEE 79, 81, 86, 90, 93, 95, 98-100, 106-108, 118, 132; WO JGPÖ Nr. 292, 306, 336, 358, 362, 373, 418, 422-423, 552, 650.	ELEM I/1,738; Gymn 182, 196, 484, 571; RMSz 364; SBS 2,444; WO JGPÖ Nr. 243.
Jacobaeus (Jacobaei), Andreas	Rózsahegy (1567)	MEEE 52, 59; WO JGPÖ Nr. 112, 155.	ELEM I/1,755; Gymn 145.
Jesensky (Jessenius), Simon nob. * Jaszenova, 1529	Turócszentmárton (1557- 1560) Németlipcse	MEEE 32, 50, 51, 89; WO 2,880; WO JGPÖ Nr. 107, 111-112.	Gymn 474; RMSz 386; SBS 2,556; SZÖGI 2918.
Kauffny (Khauffny, Kauffin), Richardus MA † Kassa, 1571.08.25	Késmárk (1551-1556) Kassa (1556-1558) Késmárk (1558-1571)	MEEE 29, 36, 40, 54, 59, 93; WO 2,808, 1110; WO JGPÖ Nr. 29, 100, 124, 134, 153, 330.	ELEM I/1,802; Gymn 261, 406-407.
Lochmann (Lochman), Matthias * Besztercebánya, 1561.02.24 † Mosóc, 1620.09.04	Lócse (-1586) Privigyé (1586-1593) Selmecebánya (1594- 1595) Zsolna (1595-1596)	MEEE 106, 118; WO JGPÖ Nr. 410, 418, 542, 552, 650.	ELEM I/1,1001; Gymn 342, 484, 514; RMSz 496; SBS 3,420.

<124> Matthaei, Johannes	Sztropkó Németlipcse	MEEE 98, 129, 137; WO JGPÖ Nr. 363, 662.	Gymn 176.
Mellembrieger, Jacobus * Nagyszében † Brassó, 1572.11.13	Brassó (1554-1560)	MEEE 30, 33; WO 2,837; WO JGPÖ Nr. 16.	SZÖGI 2870; WAGNER 559.
Mokoschinus (Mocoschinus, Mokosini), Leonhardus * Németlipcse † Németlipcse 1599	Németlipcse (1577-1579)	MEEE 50, 63-65, 74, 84, 90, 95, 97, 103, 108, 117; WO JGPÖ Nr. 209, 306, 334, 363, 397, 423, 540.	RMSz 550; SBS 4,212; SZÖGI 3409; WO JGPÖ Nr. 167.
Mylius, Johannes * Morvaigló, 1557 † Elbing, 1630	Lőcse (1589-1595) Késmárk (1595-1598)	MEEE 103, 117-118, 120, 132, 137; WO JGPÖ Nr. 552.	AAV 2,291; Gymn 310, 317, 407; RMSz 561.
Philomathes, Johannes * Privigye	Rózsahegy (1581)	MEEE 81, 85-86. 95, 99, 101; WO JGPÖ Nr. 256, 289, 292, 336, 376.	Gymn 145; RMSz 628.
Pruno (Prunus), Johannes * Galgóc, 1560 † Trencsén, 1586.03.23	Galgóc (1581-1583) Trencsén (1583-1586)	MEEE 72, 74, 80, 101, 114, 126, 129; WO JGPÖ Nr. 208, 317, 376, 463, 543, 631, 661.	Gymn 184, 346; RMSz 648; SBS 4,550-551; SZÖGI 989, 3502; WO JGPÖ Nr. 201.
Saltzbanck, Georgius MA * Korpona	Korpona (1551-1571)	MEEE 55, 58, 61; WO JGPÖ Nr. 129, 160.	Gymn 256, 371, 430; SZÖGI 2757.
Sartorius, Hieremias id. * Velicsna † 1604	Trencsén (1588-1593)	MEEE 113, 116, 119- 120, 128-129, 131, 133; WO JGPÖ Nr. 397, 460- 461, 525-526, 564, 572, 635, 648, 660-661, 674 .	Gymn 346; RMSz 700; SZÖGI 3602.
Schindler (Schyndlerus), Andreas * Ludrova	Galgóc (1576-1577) Illava (1577-1579)	MEEE 59-60, 83, 90, 94; WO JGPÖ Nr. 306, 333.	Gymn 145, 190; WO JGPÖ Nr. 155.
<125> Schremmel (Schreml), Abraham * Strassburg	Beszterceb. (1567-1575) Selmeceb. (1575-1578) Galgóc (-1583) Sopron (1583-1584)	MEEE 58, 69, 74, 80, 112; WO JGPÖ Nr. 154, 193, 211, 458, 590.	Gymn 327, 341.
Schwengler (Daduck Dudok), Martinus * Besztercebánya	Selmeceb. (1572-1575) Beszterceb. (1575-1579) Körmöcbánya (1578- 1589)	MEEE 53, 60, 70, 73, 77, 91; WO JGPÖ Nr. 75, 124, 155, 207, 211, 320, 458.	Gymn 276, 327, 341, 438; SZÖGI 3074.
Sculteti, Severinus * Alsólehota † Bártfa, 1600.06.30	Bártfa (1573-1575) Brezsnóbánya (1575- 1576) Eperjes (1576-1584) Bártfa (1584-1590) Eperjes (1590-1591)	MEEE 63, 70, 76, 90-91, 94, 98, 103, 106-109, 111, 114, 118, 120, 123- 124; WO JGPÖ Nr. 195, 218, 306, 320, 333, 362, 363, 396, 418, 421, 423- 424, 446, 464, 466, 542, 572, 580, 637, 643, 654, 675, 679.	RMSz 720; SBS 5,476.
Seratoris, Georgius * Liptó vm.	Bajmóc (1580) Galgóc (1586-1588)	MEEE 93. 98. 113. 126; WO JGPÖ Nr. 331, 363, 461, 631.	DEUTSCH 150; Gymn 108, 450.
Simonides, Georgius	Besztercebánya (1585- 1586) Igló (1586) Magyarbród	MEEE 95, 98, 104, 108- 110, 143; WO JGPÖ Nr. 336, 362, 424, 427.	Gymn 327, 471.

<126> Soczovinus, Alexander * Breznóbánya † 1616/1617	Trencsén (1599-1600) Breznóbánya (1600 k.) Bártfa (1605-1606) Galgóc (1607) Zsolna (1608-1609)	MEEE 64, 117, 146; WO JGPÖ Nr. 540.	Gymn 109, 239, 248, 263, 346, 514; RMSz 740; SBS 5,307; SZÖGI 3748.
Staudenhertz (Standenherdt), Leonardus	Körmöcbánya (1565- 1570)	MEEE 66, 78-79; WO JGPÖ Nr. 173, 207, 232, 243.	Gymn 276, 383, 565.
Stöckel, Leonardus * Bártfa, 1510 † Bártfa, 1560.01.07	Eisleben (1534-1535) Bártfa (1539-1560) Késmárk (1556)	MEEE 17-18, 21, 28, 32, 41, 46-49, 112; WO 2,304, 880, 1113, 1202; WO JGPÖ Nr. 25, 62, 458.	Gymn 237; RMSz 756; SBS 5,351-352; SZÖGI 2648.
Sturm, Martinus * Lőcse † Lőcse, 1601	Lőcse (1587-1599)	MEEE 101, 120-122; WO JGPÖ Nr. 180, 349, 382-383, 580.	Gymn 317, 412; RMSz 758; SZÖGI 3585.
Thoraconymus (Kabát), Matthias * Breznóbánya † Patak, 1586.06.22	Késmárk (1571-1578) Kassa (1578-1579) Patak (1579-1586)	MEEE 57-58, 62, 65, 97, 101, 111, 113; WO JGPÖ Nr. 141-142, 148, 165, 170-171, 244, 356, 381, 455, 462.	Gymn 407; RMSz 827; SBS 6,58; SZÖGI 3273.
Wagner, Martinus * Besztercebánya, 1547 † Bártfa, 1590.11.06	Besztercebánya Libetbánya (1575)	MEEE 57, 70, 76, 88; WO JGPÖ Nr. 141, 193, 218, 265	Gymn 419; RMSz 892; SBS 6,335; SZÖGI 3329.
Walther, Franciscus MA * Boroszló	Eperjes (1559-1563)	MEEE 24, 44; WO 2,482, 612, 615, 1229.	AAV 1,290; Gymn 280; MEEE 26-27; WO 2,618.
Elias Eberhardi Wodnanus * Vodňany	Zólyom (1580)	WO JGPÖ Nr. 398, 458.	Gymn 350, 438.
Wranka (Cornides), Thomas * Privigyé	Rasztocsna Besztercebánya (1581)	MEEE 62, 69, 86; WO 2,1203; WO JGPÖ Nr. 165, 245.	Gymn 155; MEEE 43; WO 2,1203; SZÖGI 3328.
Zaborszky, Martinus	Turócszentmárton (1564) Liptószentmiklós (1573- 1575)	MEEE 35, 51, 53, 79; WO 2,998; WO JGPÖ Nr. 117, 243.	Gymn 474, 478.
Zarkocius (Zorkóczy), Johannes	Privigyé (1580-1586)	MEEE 118, 125; WO JGPÖ Nr. 552, 612.	Gymn 484.

<127> Függelék 4. táblázat: magyarországi lelkészjelöltek a nyelvtanulásról

Név, ordináció dátuma	Idézet	Bibliográfia
Michael Kawicky Prividiensis Pannonius, 1588	Hinc instinctu et suasu parentum meorum contuli me discendae Germanicae linguae gratia Pronam Germanorum, ubi vixi sub Domino Andrea Schormanno annum cum dimidio.	ELEM I/1,803; MEEE 92; WO JGPÖ Nr. 329.
Isaacus Abrahamides Hrochotius, 1595	Egressus tandem [litterarum] necessarium pietatis linguarumque causa Schemnicium primo sub Abrahamo Schremellio totum quadriennium in studio literarum honeste vixi.	ELEM I/1,3; MEEE 112; RMSz 29; SBS 1,27; WO JGPÖ Nr. 458.
M. Stephanus Xylander Leutschoviensis, 1599	Postea vero ad linguas Slavonicam, Hungaricam et Polonicam addiscere missus Teutoliptoviam.	MEEE 120-122; RMSz 910; SBS 6,381; SZÖGI Nr. 258, 1336, 3718; WO JGPÖ Nr. 580.

Michael Pentekius Zdanenus, 1600	Hinc Schemnicium studiorum et linguae Germanicae ediscendae causa profectus Rectore M. Joanne Heinoldo annum cum semestri usus sum. [...] Unde Ungarici sermonis desiderio flagrans Agriam me contuli ibique triennium sub scholae praefectis Balthasaro Miscolcio et Valentino Sarkozio exegi.	MEEE 124-125; SZÖGI Nr. 3856; WO JGPÖ Nr. 612.
Nicolaus Marihowsky [Marikowsky] Belluschenus, 1600	Sequentibus annis ueni Zemtzinum ad discendam linguam Ungaricam, ubi quinquennium consumsi, praeceptoribus usus Valentine Zarnias, Daniele Köui et Francisco Vasarhelino.	Gymn 95, 484; MEEE 126, 133; WO JGPÖ Nr. 631.
Michael Guttowianus Liptowiensis, 1601	Traditus postea sum extraneis praeceptoribus in superiorem Ungariam ediscendae linguae gratia, ubi quoque annos aliquot exegi, utpote Rivulis dominarum mansi per biennium, Berexasini et Goncini annum, Cassoviae per duos annos, Agriae quae nunc occupata est a Turcis, per biennium.	ELEM I/1,619; MEEE 130; WO JGPÖ Nr. 663.